

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ТЎЛДИРУВЧИНИНГ ТУРЛАРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Асадова Гавҳар Тешабаевна - СамДЧТИ катта ўқитувчиси
Асадова Исмигул Рустам қизи – СамДЧТИ талабаси

Аннотация: Мазкур мақола инглиз ва ўзбек тилларида иккинчи даражали гап бўлақларининг назарий ўрганилиши, хусусан, тўлдирувчининг турлари ҳақида тилшуносларнинг баҳсли мунозараларини ёритиб беришга қаратилган бўлиб, унда инглиз тилида тўлдирувчининг иккитадан бештагача, ўзбек тилида эса иккита ва учта турларга ажратилиши ҳақида назарий қарашлар муҳокама этилган.

Калит сўзлар: воситали тўлдирувчи, предлоғли тўлдирувчи, мураккаб тўлдирувчи, келишикли тўлдирувчи, кўмакчили тўлдирувчи, белгили ва белгисиз ифодаланиш, ўтимли феъл.

Инглиз тили амалий ва назарий грамматикаларда тўлдирувчи ва унинг таснифи ҳақида турли фикрлар кузатилади. Масалан, Л.П.Винокурова “Тўлдирувчи гап қурилмасида феълга, сифатга, ҳолат категориясига, баъзан отга бўлган муносабатни ифодалайди. У шаклан предлоғли ва предлоғсиз тўлдирувчиларга бўлинса, иш-ҳаракатни ва унга нисбатан объект ҳаракати асосида уч турдан иборат: прямое дополнение, непрямоe дополнение и косвенное дополнение” [Винокурова, 259-261], деган таърифни олга суради. У воситасиз тўлдирувчини “The direct object”, “непрямоe дополнение”ни “The indirect object”, “косвенное дополнение”ни “The oblique object” атамалари билан таснифлайди.

Инглиз тили амалий грамматикаларида ҳам тўлдирувчини уч турга ажратади: “The direct object”, “The indirect object” ва “The cognate object” [Каушанская ва бошқалар, 248].

В.Н.Жигадло, И.П.Иванова, Л.Л.Иофиклар таърифича: “Дополнение – это второстепенный член предложения, который дополняет, уточняет, поясняет или ограничивает чаще всего член предложения, выраженный глаголом (при глагольное дополнение), реже - член предложения, выраженный прилагательным (причастием, словом категории состояния) или существительным (при именное дополнение)” [5, 268]. Ушбу инглиз тили назарий грамматикасида тўлдирувчи қуйидаги турларга ажратилади: предлоғсиз тўлдирувчи, воситасиз тўлдирувчи, воситали тўлдирувчи, предлоғли тўлдирувчи, мураккаб тўлдирувчи.

Айрим грамматикаларда воситасиз, воситали ва предлоғли тўлдирувчи асосида гап синтактик таҳлил қилинади [Гордон ва Крилова, 321]. Фарб адабиётларида тўлдирувчилар object атамаси билан юритилади. Шунингдек, complement термини ҳам қўлланади ва object of preposition, object of verb, object of noun, object complement, noun complement каби турлари фарқланади [Quirk, Greenbaum, Leech, Svartvik, 219].

Ўрганиб чиқилган манбаларда билдирилган мулоҳазалардан яққол кўриниб турибдики, ҳатто тўлдирувчини ҳар хил атамалар билан берилганлиги тилшуносларнинг ушбу масалада бир тўхтамга келмаганлигидан далолатдир. Ундан ташқари гапнинг синтактик таҳлили жараёнида айрим тилшунослар сўз туркумларининг морфологик шаклига таянса, бошқалари эса гап таркибида иштирок этган синтактик бирликларнинг мазмунига таяниб таҳлил қилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Ўзбек тилшунослигида ҳам тўлдирувчининг иккинчи даражали бўлақлардан бири эканлиги эътироф этилиб, тўлдирувчи ҳаракатни ўз устига олган, ҳаракатга бирор йўл билан боғланган предметни ифодалайди. Баъзан тўлдирувчи хусусида фикр юритилар экан, унинг предикатга ифодаланган ҳаракат (ҳолат, белги) бевосита тўлалигича ўтадиган объект ёхуд ана шу ҳаракатга у ёки бу томондан боғлиқ бўлган объект бўлиши мумкинлиги эътироф қилинади. Бу ҳолат тўлдирувчиларнинг грамматик формаларида кам кўринади. Тилшуносликка оид ишларнинг деярли барчасида тўлдирувчилар грамматик кўрсаткичларига кўра воситасиз ва воситали каби турларга ажратилади.

Воситасиз тўлдирувчи ҳақида тўхталадиган бўлсак, мазкур тўлдирувчи ҳаракатни бевосита ўзига қабул қилган ўтимли феълга тобеланиб, белгили, белгисиз тушум келишиги шаклида қўлланган сўз шакли ва унинг синтактик вазифаси тушунилади.

Ўзбек тили назарий грамматикаларида тўлдирувчи иккига бўлинади: воситасиз ва воситали [Ўзб. тили гр., 140-146; Ғуломов, Асқарова, 112-116]. Ушбу турларнинг ифодаланишига кўпроқ тўхталади. Воситасиз тўлдирувчининг белгили ёки белгисиз бўлиши грамматик ҳолатга ва мазмунга асосланади. Аъъанавий тилшунослик бу икки тур асосидаги фарқни қуйидагича изоҳлайди: воситасиз тўлдирувчи сўзловчи ва тингловчига аввалдан маълум бўлган предметни ифодаласа белгили; иккинчи турдаги предметни умуман аниқлаштирамай ифодаласа белгисиз бўлади: *Китобни келтирди.*

– белгили, китоб келтирди – белгисиз. Бундан ташқари, белгили тўлдирувчининг ифодаланиши куйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

1) Воситасиз тўлдирувчи атоқли от ёки кишилиқ олмоши билан ифодаланса: Салимни кўрдим. Уни чақирдим.

2) Кўрсатиш олмоши пайт, ўрин билдирувчи сўз билан ифодаланган аниқловчига эга бўлиб келса: *Кечаги китобни келтирдингми?*

3) Воситасиз тўлдирувчи ифодалаган предмет бошқаси билан қиёсланганда: *Ўзингни эмас, бошқаларни ҳам ўйла.*

4) Воситасиз тўлдирувчи ва эга бир хил сўздан иборат бўлиб, кетма-кет келганда: *Дўст дўстни кулфатда синайди.*

Ўзбек тилида гап бўлақларининг семантик ва ифодаланиш турларини санаш, нутқий мақолларни гуруҳлаш, уларни тўлиқ рўйхатда бериш каби ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиб, булар методологик нутаи назардан, хусусий ва умумий маъноларнинг, яъни нутқий ҳамда лисоний маъноларнинг фанда кескин фарқланмаганлигидан далолатдир.

Илмий адабиётларда воситасиз тўлдирувчининг от ёки отлашаган сўзлар билан ифодаланиши қайд этилади. Бунда ҳам ноаниқликни кўриш мумкин. Шу боис кўпгина олимлар ҳақли равишда бунга эътироз билдирадilar. Масалан, А.Н.Кононов [1960], С.Н.Иванов [1961], Д.М.Насилов [1972], В.С.Храковский [1972] каби олимлар воситасиз тўлдирувчи от ёки отлашган сўзлар билан ифодаланади деган фикр билан чекланмаслик лозим. Масалан, 1) Бешдан иккени айирсак уч қолади.

2) Унинг келганини ўзим кўрдим. Бу гаплар таркибида “иккени”, “келганини” воситасиз тўлдирувчилар отлашмаганлигини уқтириб, воситасиз тўлдирувчиларнинг ифодаланиши от ва олмош билан чегараланиб қолмасликни таъкидлайдилар. Натижада, ўзбек тилшунослигида воситасиз тўлдирувчи моҳиятини таҳлил қилишдан шу нарса маълум бўлдики, тил ва нутқ воситаларини фарқламай ўтказилган анъанавий тавсифларда ҳам, систем тилшунослик тадқиқотчи ишларида ҳам воситасиз тўлдирувчининг ифодаланишида тушум келишигидаги сўз – шаклининг синтактик вазифаси билан узвиги боғланади.

Умуман олганда, ўзбек тилшунослигида воситасиз, воситали, кўмакчили тўлдирувчи ҳамда таркибли тўдирувчи ҳақида мулоҳаза юритилганда, тилшунослар томонидан ушбу тўлдирувчиларнинг ифодаланиш усулларига кўпроқ тўхталиб, уларнинг гап таркибидаги дистрибуцияси, синтактик алоқалари, дифференциал синтактик белгилари ҳамда синтактик сатҳда семантик майдони ҳақида ҳеч қандай фикр баён этилмаган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present-Day English. Москва: Высшая школа, 1974. – 334р.
2. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English.– Moscow: Vysšaya škola, 1982.-391р.
3. Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. Изд-во Учпедгиз. Ленинград, 1954.-344с.
4. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.-256б
5. Жигадло В.А., Иванова И.В., Иофик Л.Л. Современный английский язык: теоретический курс грамматики.– Москва: Изд-во литер. на иност.языках, 1956.-350с
6. Каушанская В.Л. Грамматика английского языка. 5-й изд., испр. и доп. – М.: Айрис Пресс, 2008. -384с.
7. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис.– Тошкент: Фан, 1976.-560б.

YANGI O`ZBEKISTONDA YOSHLARGA AJRATILAYOTGAN IMKONIYATLAR

Ilmiy rahbar: Sulaymanova Nilufar Jabbarovna
Norbo`tayev Bexruz, SamDCHTI, 2 bosqich talabasi

ANNOTATSIYA: Rivojlanayotgan O`zbekistonda yoshlarni har tamonlama qo`llab-quvvatlab turish. Yoshlarni yetuk kadr qilib tayyorlash maqsadida ko`plab tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Bundan tashqari ularning bilimi, salohiyatini oshirish maqsadida Yevropaning rivojlangan mamlakatlari bilan hamkorlikda ishlar olib borilmoqda. Bevosita davlatimiz tomonidan yoshlarning bilimi oshirish maqsadida chet el davlatlariga o`qishga ketish masalasida imtiyozlar ishlab chiqilgan.

Kalit so`zlar: Strategiya, inklyuziv, muxtasar, doktorantura, stipendiya, drayverlar.